

1917 йилнинг 27 феввалида Петроградда рўй берган инкилобий воқеалар натижасида чор ҳокимияти ағдалириб ташланди. Тарихга Февраль инкилоби сифатида кирган бу воқеалар ҳақидаги хабарни 3 мартга қадар Туркистон генерал-губернаторлиги эълон қилмай турди. Мутлак истибдодга асосланган давлатнинг қайта тикланишига умид бўлган Куропаткин Февраль инкилоби ҳақидаги хабарни маълум вақтгача сир тутди. Ниҳоят, Петрограддаги қаби, Тошкентда ҳам Ишчи ва солдат депутатлари шўролари тузилгач, у ўзини Муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги мухтор вакили деб эълон қилди.

Лекин "ок подшо"нинг ағдалириб ташлангани хабари маҳаллий аҳолини аллақачон жунбушга келтирган, зулм қишанларининг парчаланишини қутган зиёлилар инкилобий қайфият билан йўғрилган ва Туркистон бўйлаб хуррият шабадаси эса бошлаган эди. Ана шу шабаданинг қучайиши оқибатида ва собиқ чор ҳукумати тасарруфида кечган демократик ўзгаришлар тақозоси билан 1917 йил 27 ноябрда Қўконда тўпланган 1У Умуммусулмонлар қурултойи Туркистонда мухтор ҳукумат тузилганини эълон қилди. Большевиклар "Қўкон мухторияти" деб атаган ва яқин-яқингача тухмат ва бўхтон тошларига гирифтор бўлган XX асрдаги дастлабки мустақил Туркистон давлати шу тарзда юзага келди.

"Ўзбекистон ССР тарихи"нинг 1967 йилда чоп этилган 1У жилдида: "Қўкон мухторияти" пролетариат диктатурасини ағдалириб ташлаш, зулмга асосланган феодал тузумни тиклаш ва Туркистонни Англия мустамлақасига айлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. У амегиқалик-англиялик империалистлар ёрдамида "мухторият" байроғи остида меҳнатқашларни Совет ҳокимиятига қарши қурашга рағбатлантириб, ғаламислик қилди", деб ёзилган. Бошқа илмий адабиётлардаги Туркистон мухтор давлатининг баҳоси ҳам шундан асло фарқ қилмайди. Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпон синғари ўзбек халқининг ор-номуси бўлмиш зотлар Туркистон мухториятининг ташкилотчилари бўлгани учун ҳам узок йиллар мобайнида бадном этиб келинди.

Февраль инкилобидан кейинги вазият

Февраль инкилоби галаба козониши билан муваккат ҳукумат номидан эълон килинган мурожаатномада, жумладан, Туркистон халқларига ҳам манзур ва маъкул бўлган бундай сўзлар бор эди:

"Русия давлати фукаролари. Буюк воқеа рўй берди. Рус халкининг қудратли ҳаракати билан эски тартиб ағдариб ташланди. Янги озод Русия вужудга келди. Буюк тўнтариш узок давом этган кураш йилларига якун ясади. 1905 йил 17 октябрь фармони билан Русиядаги уйгонган қучларнинг тазйиқи остида конституцион озодлик ваъда этилган эди. Аммо бу ваъдалар бажарилмади. Халқ орзу-умидларининг ифодаси бўлган биринчи Давлат Думаси тарқатиб юборилди. Иккинчи Думанинг ҳам қисмати шундай бўлди ва халқ хоҳиш-иродасини енгилга қодир бўлмаган ҳукумат 1907 йил 3 июнь фармони билан қонунчилик фаолиятида иштирок этиш учун берилган ҳуқуқларнинг бир қисмини аҳолидан тортиб олди.

Ўн йиллик узок давр давомида эришилган барча ҳуқуқлар халқдан бирма-бир тортиб олинди, мамлакат яна ўзбошимчалик ва мутлак ҳокимлик ботқоғига ботди. Ҳокимиятнинг оқил бўлиши йўлида килинган ҳар қандай уринишлар зое кетди, душман Ватанимизни буюк жаҳон курашига жалб этган бир пайтда халқ билан бир тан ва бир жон бўлмаган, Ватан тақдирига лоқайд қараган ва гуноҳи азим остида қолган ҳокимият маънавий тушқунлик ҳолатида эди. Дахшатли ички вайронагарчиликдан қилласи қуриган армиянинг қахрамонона ҳатти-ҳаракатлари ҳам, миллий ҳавф-хатар олдида бирлашган халқ вакилларининг даъватлари ҳам собиқ император ва унинг ҳукумати халқ билан бирлашиш йўлига бошлай олмади..."

Муваккат ҳукумат 1917 йил арафасида вазиятга бундай одилонга баҳо берибгина қолмай, Таъсис мажлис қақирилгунга қадар фукаролар озодлиғи ва тенглигини қафолатловчи мезонларни зудлик билан ишлаб чиқиш, фукароларга рухий қучларини Ватан манфаати йўлида сарфлаши учун шарт-шароитлар яратиш ваъдасини ҳам берган эди.

Феодал турмуш тарзи ва ярим асрдан бери давом этаётган мустамлақачилик туфайли Туркистон аҳолиси оғир иқтисодий ва ижтимоий аҳволни бошдан кечираётган эди. 1905-08 йиллардаги рус, турк ва Эрон инқилоблари қонғи билан уйгонган ўзбек зиёлилари жаҳидчилик ҳаракатини ташкил этиб, мудроқ халқни уйғотиш, мамлакатни қолоқлик ботқоғидан олиб чиқиш мақсадида янги усулдаги мактабларни, тараккийпарвар гоёларни олға сурган газета ва журналларни, театр труппаларини вужудга келтирган эдилар. Қелажақ ҳуррият иштиёқида фидойиларча меҳнат қилаётган жаҳидларга қор ҳокимиятининг ағдалиб, Муваккат ҳукуматнинг давлат тепасига қелиши ва демократиявий ислохотларни қўллаб-қувватлаши айни муддао бўлди.

Лекин бу даврда жаҳидлар халқни уйғотиш ва унинг ижтимоий фаоллигини оширишга қанчалик жиддий қиришган ва муайян самараларга эришган бўлмасин, на халқ, на уларнинг ўзи етарли даражада уюшган эди. Шунинг учун ҳам Туркистонда Февраль инқилобидан кейин вужудга қелган тарихий шароитдан тўлиқ фойдаланиши мумкин бўлган ягона уюшган қуч — Ишчи ва қолдат қоиқлари шўроси, ўша давр ифодаси билан айтганда, Ишчи ва қолдат шўролари, яъни рус қолшевиклари эди. Ишчи ва қолдат шўролари эса нафакат Тошқент, балки Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам қун сайин урқиб, қатта қиёсий қучга айқаниб қормокда эди. Кейинчалик Туркистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилишида қал қилувчи ўрин тутган бу қуч дастлабки қадамдан бошлаб қол маҳаллий халқ вакилларидан қоли давлат идораларини қарпо этишга ҳаракат

килди.

Февраль инкилобига кадар Петроградда Давлат Думаси кошидаги мусулмон фиркасининг Туркистон масалалари бўйича котиб бўлиб ишлаган мухтарам бир зотнинг ўша кезларга оид куйидаги эсдаликлари тарихни бир кадар ойдинлаштиради. Ул зот 1917 йилнинг 10 апрелида Тошкентга етиб келиб, шу куни очилган Туркистон вилоят Ишчи ва солдат шўроларининг курултойида иштирок этади ва ажабтовур манзаранинг гувоҳи бўлади:

"Залга кирган чоғимда,— деб ёзган эди у,— мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кишининг кайраб-кайраб, такрорлаб сўзлаган сўзларидан куйидагилар хотирамда:

"Инкилобни рус инкилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширди. Шунинг учун ҳам Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз — русларникидир. Ерлилар биз нима берсак, шу билан каноатланиши керак..."

Бу сўзларни Кўкондан келган муаллим, халкчи социалчилар гуруҳига мансуб Некора исмли кимса айтган эди. Февраль инкилобидан кейинги Туркистондаги сиёсий вазиятни Некорага ўхшаш кимсалардан иборат Ишчи ва солдат шўролари, яъни ўлкадаги бир сиким рус мухожирлари идора қилиб турар, қуролли қучлар, почта ва телеграф, бошқа давлат тузилмалари ҳам фақат улар ихтиёрида эди. Туркистондаги барча ҳуқуқ ва имтиёзларига ворисликни даъво қилган бу қучлар, гарчанд ўзларини большевиклар, халкнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилувчи кишилар деб атасалар-да, ҳали Октябрь тўнтарчилишини ясамай туриб, маҳаллий халкнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол этаётган эди.

Ана шундай сиёсий-ижтимоий шароитда маҳаллий зиёлилар ўртасида тугилиб бораётган миллий марказни ташкил этиш гояси тарих ва ҳаёт тақозоси билан кун тартибига чиқди.

"Шўрои ислом"нинг вужудга келиши

Февраль инкилобининг акс садоси Тошкентда март ойида айниқса авж олди. Турли-туман жамиятларнинг вакиллари шаҳар Думаси жойлашган бино олдига йигилиб, янгидан-янги сиёсий тузилмаларга аъзо сайлай бошлади. Вактнинг ганимат эканини сезган жаҳидлар ҳам жонланиб, Янги шаҳарда ташкил этилган ижрокўмга ўз вакилларини киритиш пайига тушдилар. 6 март куни бўлган вакиллар сайловида Эски шаҳарда ташкил этилган тўрт жамиятдан ижрокўмга саккиз нафар вакил киритишга эришилди. Жаҳидлар шу билан қифояланиб қолмай, 9 март куни Чорсудаги Жоме масжидида кўп минг кишилик йигин ўтказдилар. Баъзи маълумотларга қараганда, шу куни масжид ва унинг атрофига йигирма мингдан зиёд киши тўпланган. Мажлис катнашчилари таникли адвокат Убайдулла Хўжаевни раис, Мунавварқорини раис ўринбосари, Исломбек Худоёрхоновни эса котиб этиб сайлаганлар. Хуррият қурбонлари руҳига ўқилган тиловатдан кейин полицмейстер Колесников ўрнига Исломбек Худоёрхонов Эски шаҳар ҳокимиятига бошлиқ этиб сайланди. Шундан кейин йигилиш катнашчилари Ишчи ва солдат шўроларига ўхшаш маҳаллий халқ вакилларидан иборат

жамиятни таъсис этишга киришдилар. Жамиятни кандай номлаш хусусида бўлиб ўтган бахслардан сўнг Мунавваркорининг "Бу ерда тўпланган кишилар мусулмон аҳолининг вакиллари дидир. Шунинг учун ҳам жамиятимизни "Шўрои ислом" деб номлаш ўринли бўлади", деган сўзлари ҳаммага манзур бўлди. Шу тарзда Туркистоннинг 1917-18 йиллардаги сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган "Шўрои ислом" жамияти юзага келди. Дарвоқе, 10-11 март кунларида жаҳидларнинг сиёсий-маърифий дастурларига қарши бўлган уламо, амалдор ва бойларнинг хатти-ҳаракатлари билан "Шўрои ислом" хайъатига сайланган кишилар ҳақида турли-туман миш-мишлар тарқатила бошлади. Натижада йигирма минг кишилик йигин томонидан сайланган вакиллар номзодларини қайтариб олди. Эндигина тузилган жамият тақдири, демакки, маҳаллий халқнинг ҳам тақдири ҳавф остида қолди. Ана шундай қалтис бир пайтда илғор қарашли ёшлар ташаббусни қўлларига олиб, 13 март куни яна умумхалқ йигини ташкил этдилар. "Тахминан қирк минг халқнинг бир ерга йигилмоғи,— деб ёзган эди шу йигин ҳақида "Нажот" газетаси,— ва бир оғиз гапга қулоқ сўриб, қамолти тинчлик ила машварат ва қарорлар беришмоғи, эҳтимол, Туркистонда биринчи мартабадур".

Чиндан ҳам Тошкентда, эҳтимол, бутун Туркистонда бундай қўп минг кишилик йигин биринчи бор ўтказилиши эди. Шу нарса қувонарлики, олдинги йигинда сайланган қирк киши, айрим ўзгаришлар билан ўринларида қолди. Халқуларга қайта ишонч билдирди. Тошкент шаҳри ижроқўми аъзолигига Ўбайдулла Ҳўжаев (Шайхонтоҳур даҳасидан), Тошпўлатбек Норбўтабеков (Қўкчадан), Зайниддинхўжа Саримсоқхўжаев (Себзордан) ва Абдусафийхон Ганихон ўғли (Бешёғочдан) сайландилар.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, ички Русиядан Шохиаҳмедов, Мустафо Чўқай ўғли, Навширвон Яушев ва бошқалар қелиб, "Шўрои ислом"нинг сиёсий жамият сифатида мустаҳкамланишига ҳисса қўшдилар. Апрель ойининг бошларида бошқа шаҳарларда ҳам "Шўрои ислом"нинг маҳаллий ташкилотлари очила бошлади. Янги ташкил этилган жамият зудлик билан ўзининг "Нажот", "Шўрои ислом", "Кенгаш", "Хуррият", "Эл байроғи" сингари газета ва журналларини чоп эта бошлади.

"Шўрои ислом" фаолиятига асос қилиб қуйидаги тадбирларни белгилаган эди:

— Туркистонда мусулмонлар ораси-да сиёсий, илмий ва ижтимоий жихат-дан замонга мувофиқ ислохот ҳолатларини тарқатиш;

— Туркистон мусулмонларини ягона фикр ва масала атрофида бирлаштиришга қаратилган ишларни амалга ошириш;

— Бошқа мамлакатларнинг идора усулларини ўрганиб, Таъсис мажлисини ўтказишга тайёрланиш;

— Туркистоннинг ҳамма шаҳар, қишлоқ ва овулларида сиёсий, илмий ва ижтимоий ҳутбалар ўқитиш;

— Эски маъмурларни янгилари билан алмаштириш йўллари халққа қўрсатиш;

— Туркистондаги турли миллат ва қиллари орасида бўлган ихтилофларни бартараф этиш ва бўлажак ихтилофларнинг олдини олиш ҳамда уларни бирлаштириш;

— Турли миллат ва фиркалар билан алоқада бўлиб, мусулмон халқининг талаб ва эҳтиёжларини ўз вакиллари орқали уларга билдириш ва лозим бўлганда, улардан ёрдам сўраш.

"Шўрои ислом" раҳбарлари, юқорида баён этилган дастуруламалдан кўринганидек, Туркистон халқларининг миллий манфаатларини қўзлабгина қолмай, қелажақда демократик ислохотлар йўли билан қўп миллатли Туркистон мухтор давлатини барпо этиш ниятида ҳам бўлганлар.

Аммо, афсуски, жамият раҳбарлари "оламшумул" тадбирларга берилиб кетиб, "ички ишлар"га кам эътибор қаратдилар. Натижада "Шўрои ислом" тез орада "жадидлар" ва "кадимлар"га бўлиниб кетди. 1917 йилнинг ёз ойларида "кадимлар" "Уламо" жамиятини туздилар.

Петрограддан тажрибали мусулмон сиёсатчилари келгани ва Ўлка марказий мусулмон шўроси тузилганидан сўнг бояги ҳар икки ташкилот мазкур шўро қошидаги бўлимлар сифатида фаолиятини давом эттирди. Бу икки ташкилот ўртасидаги, шунингдек, шўронинг бошқа вилоят бўлимлари орасидаги ички қураш ва зиддиятлар эса қундан-қунга авж олиб, Ишчи ва солдат шўроларига қўл келадиган ва ҳаракат майдонини уларга топширадиган вазият вужудга келди. Туркистондаги барча шаҳар ва вилоятларни назоратига олган Ишчи ва солдат шўролари эса маҳаллий халқнинг ризқ-насибасини қирқиб, талаш ва ҳақ-ҳуқуқини топташ билан машғул бўлди. Кези келганда айтиш жоизки, Петроград Ишчи ва солдат шўросининг бошлиғи Н.С.Чхеидзе ҳам туркистонлик ҳамқасбларидан асло фарқ қилмаган. Мустафо Чўқайнинг ёзишига кўра, у Петрограддан Дошкентга қайтиши арафасида Чхеидзе билан учрашиб, унга Туркистон учун мухторият истиши тўғрисида сўзлаганида шўро бошлиғи бундай деган: "Оллоҳ ишқига, ўрток Чўқай ўғли, мамлакатда — юртдошпарингиз орасида мухторият ҳақида сўзламанг. Биринчидан, ҳозир бу тўғрида сўзлаш эрта. Иккинчидан, сизнинг Туркистон қаби бир мамлакатда мухторият дарҳол истиқлол ва айрилиш томон қўйилган одим бўла-ди".

Туркистондаги Ишчи ва солдат шўролари ҳам маҳаллий халқ мунавварлари ўлка учун мухторият истиши ва шу йўлда ҳаракат қилиши эҳтимолини сезиб, Февраль инқилобидан кейин ўтган вақт ичида "социалистик инқилоб"га тайёргарлик кўра бошлади. Муваққат ҳукумат ҳали нафас олаётган пайтнинг ўзидаёқ Туркистон халқлари эркига қанг урган, "инқилоб қурбонлари қойдасига", деб ҳаддан зиёд оғир солиқлар қолган, темирйўл орқали қелтирилган галлани қатат русларга қериб, шаҳар ва қишлоқларда очлиқ таҳликасини вужудга қелтирган шўрочиларнинг қутлак ҳоқимларга айланishi ўта ҳавфли эди. Шунинг учун ҳам Ўлка марказий мусулмон шўроси Туркистон халқлари тақдири "большевиклар қамқиси"га дучор бўлиб қолишдан ҳавотирланиб, терс қоралар қўришга қиддий равишда қиришди.

Сўнгги йўлларда ошқор бўлган маълумотларга кўра, Октябрь тўнқариши арафасида Қавқаздан Сибирга Тошқент орқали ўн минг нафар қор армияси ўтган. Большевиклар таъсиридан ҳоли бўлган ана шу қатта ҳарбий қуч уч-тўрт қун қобайнида Тошқентда тўхтаб турганида Мунавварқори ва Убайдулла Ҳўжаев қўшин қўмондони билан мулоқот қилган. Икки ўртадаги қелишувга кўра, Ўлка марказий мусулмонлар шўроси, аниқроғи, "Шўрои ислом" шу қўшин ёрдамида ҳоқимият теқасига қелиши лозим эди. Сўнг қўшин Марказий Туркистон давлати расман шаклланиб қучга қиргунга қадар шу ерда туриши, Ишчи ва солдат шўроларини қуролсизлантириши, кейин эса ўз қурол-яроғларини ҳам Туркистон ҳуқумати ихтиёрига топшириб, тарқалиши зарур эди. Қўшин қўмондони билан қелишувга кўра, туркистонликлар қарданига қатат молиявий ҳаражатларни олганлар. Бунинг учун, эса икки миллион сўм дарқор бўлган. Мунавварқори билан Убайдулла Ҳўжаев дарҳол тошқентлик бойларни йигиб, қенгаш ўтқазган. Бойларнинг аҳвол-руҳиясидан яхши ҳабардор бўлган Мунавварқори шу йигинда уларга қарата бундай деган:

«Агар сиз, мухтарам аъёнларга муқожаат этиб, дини ислом қойдасига маълум бир

маблагни ажратишни сўрасалар, сизлардан шу маблагни олиш ит азоби билан тенг бўлади. Миллат фойдасига деб сўралганда ҳам шундай ахволни кўрамиз. Сизларга факат ўз манфаатингиз бўлса бўлгани. Хозирги вақтда хусусий мулкни асло тан олмайдиган большевойлар фиркаси инкилоб қилишга шай бўлиб турибди. Агар шу фирка ҳокимият тепасига келса, сизларнинг ҳамма молу мулкингиз — уйингиз ҳам, бог-роғларингиз ҳам, олтин-кумуш-ларингиз ҳам беистисно улар кўлига ўтади. Тошкент бойлари Мунавварқори ва Убайдулла Хўжаевнинг сўзларига ишонмадилар. Икки миллион сўм тўпланмагани боис миллий Туркистон давлати тузилмай қолди. Миллат озодлиги учун тўланиши керак бўлган арзон товон шу тарика тўланмай қолди ва бу тўлов етмиш тўрт йилга чўзилди — гоят кимматга тушди. 1917 йилнинг ноябрида большевиклар қуролли кўзғолон йўли билан Ички Русиядан кейин Туркистондаги ҳокимиятни ҳам эгаллади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки қунларидаёқ маҳаллий бойлар қўлида бўлган барча мол-мулк тортиб олинди. Орадан маълум вақт ўтгач, улар муш-тумзўр деб эълон қилиниб, Сибирь ва Украинага сургун қилинди.

Октябрдан кейинги вазият

Туркистонда яшаган барча рус мухожирларини большевиклар сирасига қиритиш инсофдан эмас. Улар орасида турли фиркаларга мансуб, демак, большевикларнинг дастуруламалларига қарши бўлган кишилар ҳам оз эмас эди. Шулардан бири, Фарғонада нашр этилган "Знамя свободы" газетасининг муҳаррири, меньшевик Г.Павлюченко Октябрь тўнтаришининг дастлабки кезларида бундай деб ёзган:

"Кўплаб қурбонлар ва диккатбозликлар натижасида қўлга қиритилган ҳуррият барча халқларга бирдай мансуб бўлиши ва уларга ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўз турмушини ўзи қуриш имкониятини бериши зарур. Биз, Осиё халқларининг кўплаб оммалари истикомат қилаётган Туркистонга келиб қолган овруполиклар, демократиянинг асосий ўлчови — халқларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаши ҳақидаги мезонни эътиборга олишимиз лозим".

1917 йил 15 ноябрда қабул қилинган "Русия халқлари ҳуқуқлари баёнотомаси"да ҳам бош ургу шу "мезон"га қаратилган эди: "Халқ Комиссарлари Қенгаши Русия халқлари ва элатлари масаласи бўйича ўз фаолияти асосида қуйидаги ибтидоларни қўяди: Русия халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашидан то ажралиб чиқиш ва мустақил давлатни барпо этишга қадар бўлган ҳуқуқни, барча ва ҳар қандай миллий ҳамда миллий-диний имтиёзлар ва чекланишларни бекор қилишни..."

3 декабрда қабул қилинган "Русия ва Шарқдаги барча мусулмон меҳнаткашларга" деган мурожаатда эса мана бундай сўзлар ҳам бор: "Ўз миллий турмушингизни эркин ва қийинчиликсиз қуриш. Шунинг билан, сизнинг ҳуқуқларингиз, Русиядаги барча халқларнинг ҳуқуқлари сингари, инкилоб ва унинг идоралари, Ишчи, солдат ва дехқон

ноиблари шўроларининг барча куч-қуввати билан муҳофаза этилади".

Туркистондаги шўро ҳукумати бу баёотнома ва мурожаатномадан хабардор бўлибгина қолмай, балки Владимир Ленин номига йўлланган телеграммада "Хўп бўлади, бажарамиз!" қабилдаги сўзларни ҳам ёзган. Аммо 15-22 ноябрда бўлган Шўроларнинг 111 ўлка қурултойи баёотномасига: "Хозирги вақтда мусулмонларни ўлка олий инқилобий идораларига киритиш мумкин эмас, зероки, маҳаллий аҳолининг Ишчи, солдат ва деҳқон ноиблари шўроси ҳокимиятига муносабати ноаниқ: маҳаллий аҳоли ўртасида пролетар синфий ташкилотлари йўқки, уларнинг ўлка олий ҳокимияти идораларидаги вакиллари фракция табриклаган бўлсин", деган сўзларни уялмай-нетмай қўшиб қўйганлар.

Бир томондан, Россиянинг собиқ мустамлакаларига ўз тақдирини ўзи ҳал этиши ҳуқуқи берилган, иккинчи томондан, Туркистонда Октябрь тўнтариши натижасида ҳокимият тепасига чиқиб олган Ишчи ва солдат шўроларининг маҳаллий халқни ҳамон эзётгани ва шовинистик сиёсат юритаётганини қўрган Миллий марказ катъий ҳаракат пайти келганини тушунди. Марказ турли вилоятлардаги бўлимларига ўлка тақдир масаласида мурожаат этди ва Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятлари бўлимларидан Ўлка мусулмонлар қурултойини зудлик билан чақириш тўғрисидаги талабларни олди. Ёттисув ва Туркистоннинг айрим туман бўлимларидан ҳам шундай талаблар тушди.

22 ноябрда тугаган Ишчи, солдат ва деҳқонлар шўросининг III қурултойида 26 ёшли Ф.Колесов бошчилигида Халқ Комиссарлар Кенгашининг таъсис этилиши ва бу кенгашга, одатдагидек, бирорта ҳам маҳаллий халқ вакилининг киритилмагани воқеаларнинг кейинги оқими тезда тўғрилиб юборди. Ушбу сиёсий воқеага жавобан 26 ноябрь куни Қўқонда Ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи чақирилди.

Туркистон мухтор давлатининг тузилиши

Қурултойнинг биринчи куни ташкилотчилардан бири Россия ва Туркистоннинг сиёсий ҳамда иқтисодий аҳоли тўғрисида маълумот килиб, сиёсий танглик билан бирга озик-овқат танқислигидан чиқиш йўллари ҳам тўхталди. Ушбу масала бўйича бошқа нотиклар ҳам кенг муҳокама юритдилар. Қурултойнинг иккинчи куни, яъни 27 ноябрь кеч соат олтида эса "Туркистон ўлкасида бўлган халқларнинг хоҳишлари бўйича, Буюк Россия инқилоби тарафидан берилган асосларга биноан федерация асосига бино қилинган ҳолда Туркистонни ерлик мухториятли (яъни территориалний автономиялик) эълон қилдур", деб ёзилган тарихий баёотнома қабул қилинди. Бу баёотномага қўра, Туркистон ўлкасида яшовчи барча миллатларнинг ҳуқуқлари ҳар жиҳатдан таъминланиши ваъда этилган эди. 26 ноябрда Туркистон Миллат Мажлисининг очилиши тўғрисидаги қарор тасдиқланди. Шу куни Миллат Мажлиси аъзолари билан биргаликда Муҳаммаджон Тинишбой ўгли раислигида Туркистон Мухторияти ҳукуматининг қуйидаги аъзолари ҳам тасдиқдан ўтдилар:

Мухаммаджон Тинишбой ўгли — ҳукумат раиси ва Доҳилия нозири.

Абдурахмон Ўразай ўгли — Доҳилия нозири муовини.

Убайдулла Хўжаев — Харбий ва милиция нозири.

Мустафо Чўкай ўгли — Хорижия нозири.

Ислом Шоҳиаҳмад ўгли — Молия нозири.

Обиджон Маҳмуд ўгли — Озик-овкат ишлари нозири.

Миродил — Нофия нозири.

Хидоятбек Юргили ота ўгли — Зироат нозири.

Носирхон — Маориф нозири.

29 ноябрь куни курултой Миллат Мажлиси ва ҳукумат аъзоларининг дахлсизлиги ҳамда муҳофазаси ҳақида қарор қабул қилиб, уларнинг бирортасига нисбатан зўронлик ўн миллионлик Туркистон халқларига нисбатан ҳақорат эканини эълон қилди. 30 ноябрь куни соат учда эса Қўқонда мусулмонларнинг улуг намоёиши ўтказилиб, инқилоб самараларини сақлаш ҳақида қасамёд қилинди.

Шу тарзда ўзбек халқининг илғор қатламларида қатта умид уйғотган Туркистон Мухтор давлати барпо этилди. Ўзбек миллий уйғониш ҳаракатининг фаолларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий "Хуррият" газетасининг 1917 йил 19 декабрь сониди бу тарихий воқеани халққа бундай сўзлар билан етказди:

"27 ноябрда Хўқонда Туркистон Мухторияти умумий мусулмон съезди эълон қилинди. Муборак ва хабарли бўлсин! Камина ҳам мажлисда бўлиши учун ифтихор этаман. Яшасун Туркистон Мухторияти!

... Бул бобдаги ўз билишимдан бир оз маълумот бериб ва ҳам мухторияти-мизнинг мухтасар тарихидан ёзмокчиман. Чунки мухториятдан кўрқувга (уруш бўлур деб) тушган баъзилар кўринадур. Ай азиз мусулмон биродарлар! Ай Оврупо, ай ҳам ватандошлар! Билинги, ушбу сана апрель ойинда Тошкентда, бутун Туркистоннинг Рус ва мусулмон ижроияси комитети аъзолари йигилиб, иттифок ила ушбу қарорни бериб эдилар..."

Бехбудийнинг бу сўзларидан кўринадики, Туркистон Мухторияти гоёси 1917 йилнинг Февраль инқилобидан кейин «Шўро ислом»чилар даврасида тугилган.

Бехбудий ўша йилнинг 22 декабрь куни "Хуррият" газетасида яна "Туркистон Мухторияти" номи давомли мақоласини эълон қилиб, унда бундай сўзларни ёзди:

"Туркистоннинг ҳар тарафидан 300 қадар киши мунда бор эди. Яъни вақолат ила юбориб эдиларким, бунинг қатта бир қисми уламо ва машойих эдилар. Рус, яҳудий ва арманлардан ҳам вакиллар бор эди. Биргина киши бўлсин, бу Мухториятга ҳеч бир фиркадан муҳолифат этмади..."

Хулоса, барча матфу эди. Бутун вакиллар ижмоҳ этган эдилар ҳамда беш-ўн минг жамоат ила бирга Туркистон Мухторият исломиясининг, қон ила бўлса ҳам, бутун мол ва жонларини фидо этиб, маҳкам тутмоқга, "ло илоҳа иллоллоҳ, Мухаммадур расулуллоҳ" ёзилган қизил ва яшил, ой ва юлдузли илму саодат остинда йигилиб, аҳд этдилар ва тақбирини ўн минглар ила умут маҳмудия(с) арши аълога етқуриб, бутун уфқга гулгула солганларидек, олам болони ҳам ва лулазор этдилар. Оқшомгача бутун Хўқон қўчаларидан, мактаб ва мадрасаларидан тақбир овозлари чиқур эди. Захи саодат!"

Кўз очинг, бокинг хар ён,
Кардошлар, кандай замон!
Шодликка тўлди жахон,
Фидо бу кунларга жон.

Туркистон Мухториятининг раҳбарларидан бири ўз хотираларида бундай деб ёзган: "Биз у замондаги Мухториятни бундай тушунардик: Туркистоннинг ўзига махсус идора ва ижроия масалалари, яъни конун ишлаб чиқарадиган парламенти ва ишни юритадиган ҳукумати бўлиши эди. Ташки сиёсат, молия, йўллар, ҳарбий ишлар Умумрусия федерацияси ҳукуматининг иши деб таниларди. Маориф ишлари, маҳаллий йўллар масаласи, маҳаллий идоралар, адлия ҳамда ер масалаларининг ҳаммаси мухторият ҳукумат ишлари деб қараларди. Биз, хусусан, тупрок-ер масаласига аҳамият берардик. Ўрду қурилиши масаласига ҳам бир канча асос ўзгартмалар киритмокчи эдик. Масалан, Умумрусия учун қурилган кўмондонлик назоратида бўлиш билан туркистонликларнинг аскарий хизматларини Туркистонда кўриб, Туркистонда қолмоқлари биз учун муҳим бир масала эди.

Конга ботирилган мухторият

13 декабрь Мухаммад салоллохи алайхи вассаламнинг мавлуд куни эди. Эрта тонгдан Шайхонтохур масжиди сари турли тарафдан одамлар окиб кела бошлади. Соат ўн иккида бу ерда кўп минг кишилик йигин бўлди. Унга хатто Янги шаҳардан ҳам "Туркистон ўлкасига — мухторият!" сўзлари ёзилган байроқлар кўтарган вакиллар келди. Соат тўққиз яримда эса Ўрда кўприги ёнида икки-уч минг кишилик бошқа оломон пайдо бўлди ва бу оломон ҳам Шайхонтохур масжидига бориб, митингчилар сафига қўшилди.

Афтидан, бу оломон орасида игвогарлар ҳам оз эмас эди. Улар саъй-харакати билан митинг катнашчиларининг бир қисми Янги шаҳарга йўл олиб, Москва кўчасида жойлашган камокхонадан Муваккат ҳукумат Туркистон кўмитасининг ҳарбий комиссари Дорерни озод қилди. Ана шундай игвогарлик ҳаракати натижасида отишма бўлиб, Эски шаҳардан келган 16 киши ҳалок бўлди. Бу тасодифий воқеа бўлмай, Тошкентда ҳам мухториятни эълон қилишга уринган кучларга қарши берилган онгли зарба эди.

Аммо мухториятчилар ўзлари сари келаётган хавф-хатар олдида пусиб қолмай, Кўконда 26 декабрь куни чакирилган Ишчи ва солдат мусулмон ноибларининг Фавкуллода I курултойида халқдан шаходат олишга эришдилар. Курултой Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида қарор қабул қилгач, Владимир Ленин номига телеграмма билан мурожаат этиб, ундан ўлкага ҳокимлик даъвосидан воз кечиш ва бу ҳокимиятни Туркистон Мухториятининг муваккат ҳукуматига топшириш ҳақида Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгашига кўрсатма беришни сўради. Мухториятчиларнинг эътироф ҳақидаги талабларини Умумрусия мусулмонлари миллий шўроси қўллаб-қувватлади. Вазият мухториятчилар фойдасига ўзгараётганини сезган большевиклар мухториятнинг, шунингдек, уни қўллаб-қувватлаган кишиларнинг шахсий ҳисобларидаги барча маблағни мусодара қилиш тўғрисида қарор чиқарди. 29 декабрда эса бутун ўлка бўйлаб қамал ҳолати эълон қилинди. Тошкент шўроси ва бошқа жойлардан Кўкон шўросига тинимсиз равишда ҳарбий мадад юборила бошлади. Мухториятчилар билан большевиклар ўртасидаги қураш тобора кескин ва мурасасиз тус ола бошлади.

Мухториятчилар 11 февралдан 12 февралга ўтар кечаси ок гвардиячилар ёрдамида Кўкон кўргонига ҳужум уюштирди. Уларнинг бошқа бир қуролланган қисми телефон станциясини эгаллаб олди. Аммо Кўкон ҳарбий инкилобий кўмитаси телеграф ва телефон алоқаси узилгунга қадар содир бўлаётган воқеа тўғрисида Тошкентга хабар бериш ва ҳарбий ёрдам сўрашга улгурган эди. 13 февраль кечаси соат учда Фарғонадан тўртта замбарак ва тўртта пулемёт билан қуролланган 120 (айрим маъпумотларга қараганда 146) кишилик ҳарбий қисм етиб келди. Шу туннинг ўзидаёқ инкилобий кўмита Мухторият ҳукуматига талабнома йўллаб, қундузги соат учга қадар қурол-яроғни топшириш, ваколатларидан воз кечиш, шўро ҳукуматини тан олиш шартини қўйди. Мухторият аъзолари большевиклар талабини жавобсиз қолдирдилар. Шундан кейин инкилобий кўмита Мухторият ҳукумати аъзоларини ҳибсга олиш тўғрисида қарор чиқарди.

"1917 йил. Хотира парчалари" китобида муаллиф ўша воқеани бундай эслайди: "Кўкон шаҳри ўққа тутила бошланди. Ҳар томонда ўқ отишлари, қўл бомбаси эшитиларди, узокдан тўп гурилтуси келарди. Большевиклар бизга ўз вакилларини юборди ва менинг Кўкон ҳарбий инкилобий кўмитасига топширилишимни талаб этди... Кўкон ҳар тарафдан

ўраб олинган эди. Самарканд, Тошкент ва Фарғонадан большевик аскарлари келди... Шунингдек, ҳар томондан бизнинг одамлар ҳам келди. Бирок уларнинг кўпчилиги узун таёк, болта, буюк пичок каби нарсалар билан қуролланган эди..."

18 февралда "Уламо" жамияти ташаббуси билан Мухториятда тўнтариш юз берди. Мустафо Чўкай ўгли бошчилигидаги ҳукумат маҳкамаси ағдарилиб, Эргаш кўрбоши Кўкон хони деб эълон қилинди.

18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Тошкентдан ўлка ҳарбий комиссари Е.Л.Перфильев бошчилигидаги замбараклар билан қуролланган кўшин етиб келди. Парфильев шаҳарни уч тарафдан ўраб олиб, 19 февраль куни эрталаб соат ўндан ўн беш дақиқа ўтганда Эргашга талабнома йўллади. Эргаш унинг талабларини бажаришдан бош тортгач, Перфильев Кўконни 12 замба-ракдан ўкка тутди. Кундуз соат бирда бошланган ўк ёмғири шомгача шаҳарни вайрон этиб ташлади. Аммо шунга қарамай, мухториятчилар таслим бўлмай, ҳар бир бинони, ҳар бир дўконни, ҳар бир қарвонсаройни мардларча ҳимоя қиладилар.

Азиз Ниалло — Станишевский "Қирғизистон ва Ўрта Осиёда инқилоб ҳамда фуқаролар уруши тарихи очерклари" китобида бундай маълумотни қайд этган: "Кўкон Мухторияти"ни тугатишда кўшин-ларга қўмондонлик қилган "сўл" эсер Профильев мухториятчиларга қарши қурашга дашнок дружиначиларни жалб этди, улар эса Эски шаҳарга бостириб кириб, ўғрилиқ ва мусулмон аҳлига зўравонлик қилиш билан шугулланди. Биринчи навбатда, маълумки, шаҳарлик бева-бечораларга, шунингдек, Кўкондаги беҳисоб ҳунарманд ва майда савдогарларга шикаст етказилди. Эски шаҳардан қишлоқлар сари талпинган қочоқлар оломони Фарғона вилоятининг кўшни уездларидаги гулгулани қучайтириб юборди".

Кўкон уч кун машъала бўлиб ёнди. Уйлар, газлама омборлари, нон дўконлари қуйиб қул бўлди. Инглиз разведкаси маълумотига кўра, шу фожиаги воқеалар оқибатида уч минг киши ҳалок бўлган. Лекин маҳаллий манбалар бу ҳақда бошқача маълумот беради. Мухторият тор-мор этилгандан кейин дашноқлар гуруҳи шўро дружинаси байроғи остида шаҳарни тўққиз кун давомида талаган ва ўн минг кўконликнинг ёстигини қуритган. Кўкон қасалхонасида даволанаётган бемор ва ярадорлар бинога қўшиб ёқиб юборилган. Кўкон пахта тозалаш заводи ишчиларидан 50 нафари оиласи билан пичоқлаб ўлдирилган. Дашноқлар кўконликларнинг қўл-оёқларини чопган, аёлларнинг кўкракларини кесган, болаларни эса беда қирқадиган жодидан ўтказган. Бундай ваҳшийликлар инсоният тарихида шу пайтгача бўлмаган эди.

Турор Рискулов "Дашноқлар Фарғонада нималар қилди?" деган мақоласида бундай сўзларни ёзган: "Кўконда отишма тўққиз кунча давом этди ва ҳар хил босқинчиликлар содир бўлди. Бойликка ўч бўлган дашноқлар дарҳол ўлжа излашга тушди. Шу мақсадда бутун шаҳар бошдан-оёқ тинтиб чиқилди. Бизнинг замонда мўъжиза юз бериши қийин, бироқ инқилоб бу ҳақиқатни ҳар қадамда инқор қилмоқда. Хусусан, дашноқлар Кўконга қирганидан кейин бакколлар, сартарошлар, вино сотувчилардан иборат бўлган армани аҳоли шу захотиёқ жанговар инқилобчига айланди ва отрядга қўшилиб, шаҳарни вайрон қилишда қатнашди. Дўконлар, расталар, умуман, нимаики вайрон қилиш мумкин бўлса, ҳаммаси вайрон қилинди... Оммавий қиргин бошланди. Бу воқеадан сўнг халқ большевиклар, мухториятчилар айтганларидек, босқинчи, ҳудосиз, мусулмонларнинг душмани эканига шубҳа қилмай қўйди".

Туркистондаги большевик раҳбарлардан бири Дмитрий Манжара хотираларида Кўкон воқеаларига тўхталиб: "Биз мухториятчилар ўрнашиб олган Эски шаҳарни ўраб олиб,

уларни таслим бўлишга мажбур килиш ўрнига Эски шахарга карата замбаракдан ўт очдик, кейин куролланган дашноқлар ва бошка отрядларни юбордик", деб большевиклар йўл кўйган хатони эътироф этган. Аммо бу хатогина эмас, балки мухториятчилар ва уларга хайрихоҳ бўлган шахар аҳолисига нисбатан ҳам "большевикларча газаб ва нафрат"нинг (Ленин ибораси) амалий ифодаси эди.

Шўро даври тарихининг бу дахшатли саҳифасини ўз кўзи билан кўрган кишилардан бири мана бу сўзларни ёзган: "Кенг юртимиз курбон бўлган ўз болаларининг кони билан сувланиб, уларнинг тани билан копланди. Мингларча Туркистон йигитлари янги никоб кийиб чиккан эски мустамлакачиларга карши курашда ўлдилар. Шу тарика севинч, умидлар билан карши олинган инкилоб умумий миллий фожиамиз шаклини олди". Убайдулла Хўжаев орадан бир канча вақт ўтиб — Туркистон Мухторияти кишилар хотирасидан ўча бошлаган пайтда, бундай ёзган экан: "Туркистон Мухторияти "калби"ни биз уч киши — мен, Мустафо Чўкай ва Ислон Шохиаҳмад ўгли билар эдик. Агар бизнинг режамиздаги ишлар амалга ошса эди, Туркистон тез орада улуг бир давлат сифатида қайта тирилган бўларди".

Сўнгсўз ўрнида

Перфильев бошчилигида юритилган харбий тадбирнинг вахшиёна натижалари Тошкент шўросининг 1918 йил 23 февралда бўлган йигилишида муҳокама этилди.

Байналмилалчи меньшевик Х.Л.Вайнштейн бу хунрезликни текшириш ва оддий аскардан то отряд командиригача — айбдорларнинг барчасини жазолаш учун зудлик билан махсус комиссия тузишни талаб килди. Аммо ўзини Туркистоннинг Ленини деб атаган ўлкадаги большевик раҳбарлардан бири И.О.Тоболин бу талабни эътиборсиз қолдирди. Лекин Туркистонда мухторият масаласи кун тартибидан тушмади.

1918 йил апрелида Туркистон ўлкаси шўроларининг V курултойи бўлиб ўтди. Курултой катнашчиларининг инкилобий ҳисоботига жавобан Ленин ва Сталин Тошкентга телеграмма йўллаб, унда "Халқ Комиссарлари Кенгаши ўлкангиз мухторияти шўролар асосида бўлишини қўллаб-қувватлайди", деган гапларни рақам этди.

30 апрель куни эса Туркистон ўлкаси шўроларининг курултойи "меҳнаткашлар оммасининг хоҳиш ва иродаси"ни эътиборга олиб, РСФСР таркибида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикасини тузиш тўғрисида баёнотнома қабул килди. Шу тарзда шўролар андозаси асосида тузилган ўлка етмиш йилдан зиёд вақт давомида СССРнинг хомашё базаси — соғин сигири бўлиб келди.

Туркистон Мухториятини эълон қилиб, мустақил ўзбек давлатига XX аср бошларида тамал тошини қўйган аждодларимизнинг эзгу орзу-умидлари, ниҳоят, бизнинг давримизга келиб амалга ошди.

Наим Каримов